

Одеська національна юридична академія

ПОПСУЄНКО Людмила Олександрівна

УДК 340. 15 (37): 348. 1

**Правовий статус християнської церкви за римським
імператорським законодавством IV сторіччя**

Спеціальність 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних
та правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2006

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, професор
Завальнюк Володимир Васильович,
Одеська національна юридична академія,
директор Інституту підготовки професійних
суддів.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Харитонов Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права;

кандидат юридичних наук
Ковальова Світлана Григорівна,
Миколівський державний університет
ім. В. О. Сухомлинського,
завідувач кафедри правознавства.

Провідна установа Львівський національний університет
імені Івана Франка, кафедра теорії та історії
держави і права (м. Львів).

Захист відбудеться 14 жовтня 2006 р. о 10 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної
академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 11 вересня 2006 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради

Л. Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Політичні, економічні та соціальні перетворення, які відбуваються сьогодні в Україні, роблять нагальною проблему звернення до історичного коріння світогляду, а отже і правосвідомості українського народу. Зростання інтересу до історико-правових досліджень, які являють собою під таким кутом зору не лише історичний інтерес, але є також своєрідним „ключем” до розуміння закономірностей, характеру та тенденцій розвитку права, яке не відмирає при зміні суспільно-економічної формації, а трансформується у процесі розвитку відповідної цивілізації, актуалізує необхідність звернення до дослідження різноманітних суспільних процесів у їх історичному розвитку.

Питання суспільно-державного устрою, організації державної влади завжди перебували під пильною увагою дослідників. При цьому правові проблеми завжди розглядалися у тісному переплетенні з морально-етичними категоріями, а останні так чи інакше усвідомлено чи підсвідомо пов’язувалися з божественними істинами. Ступінь цього взаємозв’язку змінювався від повної взаємної детермінованості до не менш повної відмови від будь-якого зв’язку. Саме у досліджуваний період (IV ст. н. е.) відбувається християнізація римського права, яка значною мірою вплинула на всю подальшу історію європейських народів.

Процес становлення християнської церкви, формування її правового статусу, еволюції християнства як державної релігії необхідно прослідкувати, враховуючи залежність своєрідного геополітичного місця України від її географічного розташування, наявності поруч з православною католицької церкви, яка сьогодні є найбільшою католицькою церквою на теренах колишнього Радянського Союзу і найбільшою серед східних католицьких церков, а також прагнення України до побудови демократичної правової держави. Зазначеним також зумовлюється необхідність аналізу складових правового статусу церкви, закріплених римським правом, а також реалізації її правосуб’єктності як християнської церковної організації у різних сферах суспільного життя, формування канонічного права.

Канонічне право, яке своїм корінням має право римське, належить до надбань цивілізації. Римське право, у свою чергу, визнане найбільш бездоганною системою права, принципи та ідеї якого стали підґрунтям функціонування більшості сучасних правових систем. Тому осмислення проблем, пов’язаних із римським правом, вже само по собі є актуальним і таким, що являє інтерес для будь-якого суспільства, зокрема, коли це стосується такого унікального явища, як канонічне право, релігійного за змістом, але типового за структурою і формою для романо-германської правової родини.

Актуальність дослідження проблем формування і розвитку правового статусу християнської церкви зумовлена також тією обставиною, що хоча у православ’ї роль канонічного права є не такою значною, як у католицизмі, але

православна церква є лише однією із християнських церков і однією із частин східної церкви. Це означає, що православ'я також тісно пов'язане із давньохристиянською історією і з загальним процесом розвитку церкви на Сході та Заході.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження є складовою частиною досліджень провідної фундаментальної наукової школи Одеської національної юридичної академії „Правові проблеми становлення та розвитку сучасної української держави” і пов'язаний з планом науково-дослідницької роботи кафедри історії держави і права на 2001 – 2005 рр. за темою „Традиції і новації в правовому розвитку: історичний аспект” (державний реєстраційний номер 0101U001195).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу перебігу та чинників формування правового статусу християнської церкви визначити його поняття та зміст, встановити специфіку реалізації правосуб'єктності християнської церкви у IV ст. н. е.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі задачі:

проаналізувати стан дослідження цієї проблеми в історичній та юридичній літературі;

з'ясувати генезис та джерела формування правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е.;

дослідити соціально-економічні, політичні та юридичні передумови формування правового статусу християнської церкви;

визначити систему нормативних актів, де закріплено правовий статус християнської церкви;

проаналізувати особливості змісту правового статусу християнської церкви, сукупність елементів, що його становлять;

охарактеризувати взаємовідносини християнської церкви з іншими релігійними організаціями у IV ст. н. е.;

дослідити питання виникнення та припинення правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е.;

проаналізувати особливості реалізації правосуб'єктності християнської церкви у публічно-правовій сфері;

проаналізувати особливості реалізації правосуб'єктності християнської церкви у приватно-правовій сфері.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правове становище християнської церкви у IV ст. н. е., християнства як державної релігії у новонароджуваній візантійській цивілізації.

Предметом дисертаційного дослідження є правовий статус церкви, його зміст та специфіка реалізації правосуб'єктності християнської церкви у IV ст. н. е.

Методи дослідження. У процесі роботи над дисертаційним дослідженням використовувалися тією чи іншою мірою всі основні методи наукового дослідження: аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння, узагальнення, що дало змогу забезпечити єдність історико-правового

дослідження формування і реалізації правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е. Прагнучи уникнути небезпечного впливу на методологію дослідження „матеріалістичного монізму”, про існування якого зазначалося в літературі, було зроблено спробу враховувати не тільки матеріальні, але й цивілізаційні чинники формування статусу церкви. На цьому підґрунті у процесі роботи над проблемами, які охоплюються дисертаційним дослідженням, було використано, головним чином, діалектичний та історичний методи, за допомогою яких було розглянуто динаміку формування канонічного права, а також правового статусу християнської церкви у контексті історичних процесів, трансформації державницьких, соціальних та культурних інституцій у IV ст. н. е. Методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції застосовувалися при розкритті питань формування правового статусу церкви та формування її як юридичної особи. При дослідженні джерел стародавнього права широко застосовувався метод порівняльного аналізу. Метод узагальнення використовувався для оцінки загальних тенденцій вектору розвитку християнської церкви як організації та її союзу з державою у IV ст. н. е.

Теоретичну та практичну основу дослідження складають наукові праці з теорії держави і права, історії держави і права, історії держави і права України, візантиністики, церковного та канонічного права вітчизняних та зарубіжних авторів. Під час роботи над дисертацією було використано праці: Д.І. Азаревича, П.М. Астапенко, О.І. Бриліантова, І.С. Берднікова, В.О. Болотова, Е. Гіббона, Ш. Діля, Д.В. Дождева, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, А.В. Коптева, А.І. Косарева, О.П. Каждана, О.Є. Ліпшиць, І.Б. Новицького, Д. Оболенського, І.С. Перетерського, О.А. Підопригори, М.Е. Поснова, Н.В. Пігулевської, П.М. Рабіновича, І.С. Свенцицької, М.С. Суворова, П.П. Соколова, А.Д. Рудокваса, В.О. Томсинова, Г. Флоровського, Є.О. Харитонова, О. Шмемана, З.М. Черніловського та ін.

Джерельну базу цього дисертаційного дослідження становлять Кодекс Феодосія, джерела юридичного характеру та змісту: *Digesta*, *Institutiones Gaius*, *Leges XII Tabularum* (Tab. VIII). Крім цього, використано джерела історико-церковного характеру і змісту: Євсей Кесарійський (Церковна історія), Сократ Схоластик (Церковна історія), Сульпицій Север (Священна історія), Феодорит Кирський (Церковна історія), Амміан Марцелін (Церковна історія), а також Канони Першого вселенського собору в Нікеї у 325 р. н. е. і Другого вселенського собору в Костянтинополі у 381 р. н. е.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в українській науковій літературі монографічним дослідженням правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е., яке поєднує в собі характеристику різноманітних чинників його формування, правової природи і змісту, а також порядку інституціоналізації, припинення та особливостей реалізації правосуб'єктності християнської церкви у різних сферах суспільного життя.

На основі здійсненого дослідження сформульовано низку нових для науки історії держави і права висновків та узагальнень, які знаходять відображення у таких положеннях, що виносяться на захист:

уперше:

обстоюється теза про те, що чинники визнання церкви державою мали політичний, ідеологічний та психологічний характер. На початок IV ст. християнська церква перетворилася на досить міцну організацію, що охопила майже всю Римську імперію. Вона мала величезні багатства, мала у своїх лавах велику кількість чиновників вищого рангу, військових, крупних землевласників, потужний апарат управління. За таких умов державі було вигідно підтримати християнську церкву, яка стала б надійною її опорою. Особливо важливим це було для домінації з його намаганнями створити сильну владу;

звертається увага на ту обставину, що у IV ст. з інституціоналізацією християнської церкви відбувалася, насамперед, зміна цивілізацій. Цивілізація означала не що інше, як еллінізм, з усім його поганським спадком, естетичними ідеалами та розумовими навичками. Стародавній світ перероджувався та трансформовався, що привело до народження нової цивілізації – Візантійської;

зроблено висновок про те, що християнська церква являла собою ієрархічну сукупність церковних установ, що були визнані суб'єктами цивільного права. Ecclesiae прирівнюється до universitatis, саме у сенсі місцевого союзу, але не у сенсі місцевого союзу віруючих, а у сенсі клерикальної організації або сукупності духовних осіб, що перебувають при церкві;

зроблено висновок про те, що церква, як така, не була єдиним юридичним суб'єктом, як не було і поняття єдиного церковного майна, а поєднувала в собі окремі церковні інститути, які були відносно самостійними і мали відокремлене майно. Єдиною об'єднуючою силою у IV ст. н. е. була імператорська влада, якій підпорядковувалася церква з усіма її розгалуженнями;

встановлено, що церковні інститути виникали в особливому порядку, на підставі акта волі приватної особи. Наполягати на виконанні таких актів шляхом подання позову і взагалі у будь-який законний спосіб могли адміністратори установ, єпископи, у разі необхідності митрополіт, патріархи, цивільні магістрати і, нарешті, кожен громадянин, оскільки заснування релігійного інституту і благочинної (богоугодної) установи мало не приватний, а публічний характер;

визначено, що реалізація правосуб'єктності християнської церкви у публічно-правовій сфері полягала в офіційному наданні церковному суду юрисдикції у сфері цивільного судочинства та частково кримінального судочинства, здійсненого імператором Костянтином Великим;

доведено, що реалізація правосуб'єктності християнської церкви у приватно-правовій сфері, на відміну від інших юридичних осіб, у IV ст. н. е. не обмежується майновими відносинами, а пов'язана також з немайновими відносинами;

наголошується:

на тому, що основи правового статусу церкви як релігійної організації вперше визначаються у Міланському едикті, який закріпив *status quo*, що склався між християнством і державою, християнством і поганством, християнством та іншими конфесійними об'єднаннями на момент появи цього акта. Таким чином, у Міланському едикті закріплюються територіальна і внутрішня структури християнської церкви, які склалися на той час; юридичне закріплення отримують взаємини християнства з приватними особами, нехристиянськими релігійними та нерелігійними організаціями. Зазначається, що змінилося не лише ставлення до християнства, на чому наголошується у більшості праць із цієї проблематики, але змінилося розуміння релігії, її ролі та місця у державі;

аргументується:

точка зору, згідно з якою Міланський і наступні едикти на захист церкви насправді виявилися для неї шкідливими. Стверджується, що саме симбіоз християнської церкви з державою став наслідком „монополії Християнства, що на століття знищила будь-яку релігійну свободу”. Таким чином, перемога Костянтина не була перемогою, а навпаки – поразкою церкви. Знадобилися століття, щоб те нове розуміння особистості, яке має своїм корінням Євангеліє, переросло і в нове розуміння держави, обмежило її владу невід’ємними правами цієї особистості. Навернення Костянтина до християнства привело до того, що теократичний абсолютизм античної державності став невід’ємною частиною християнського сприйняття світу;

точка зору, відповідно до якої християнська церква як організація („*ecclesiae*”) з точки зору римського права була „*universitatis*”;

обстоюється:

точка зору, відповідно до якої сутність юридичного суб’єкта пов’язувалася не з корпорацією як союзом осіб у давньоримському розумінні, а з тими органами, які отримували повноваження від церковного уряду керувати справами цих установ. Таким чином, не церква, а біскупы та інші церковні ієрархи мали майнові права, що належали їм не як приватним особам і використовувалися ними не для задоволення власних інтересів, а для досягнення церковних цілей. Таким чином, правовий статус церкви включав у себе правові статуси зазначених осіб;

теза про те, що заснування церкви або благочинного закладу є актом волі приватної особи, якій надавалася публічна санкція, що містила одночасно і дозвіл на існування і права юридичної особи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення про чинники формування, характерні особливості правового статусу християнської церкви, його складові та специфіку реалізації правосуб’єктності християнської церкви можуть бути використані у процесі вдосконалення законодавства України у цій сфері та у визначенні тенденцій його розвитку на майбутнє.

Крім того, положення дисертації можуть бути використані при читанні лекцій, спецкурсів та проведенні практичних занять з курсів „Історія держави і права зарубіжних країн”, „Історія держави і права України”, спецкурсів та ін.,

а також у процесі підготовки навчальної та навчально-методичної літератури із зазначених курсів та спецкурсів.

Низка положень і висновків дисертації мають дискусійний характер і певною мірою можуть служити матеріалом для наукових дискусій та подальших досліджень у галузі римського та канонічного права досліджуваного у дисертації періоду.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії. Крім того, вони доповідалися та обговорювалися на конференціях, які відбулися в Одеській національній юридичній академії, де було викладено основні висновки, отримані у процесі дослідження: другій Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів та студентів „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави” (м. Одеса, грудень 2003 р.), четвертій Міжнародній науково-методичній конференції „Римське право і сучасність” (м. Одеса, травень 2006 р.).

Основні положення дослідження було використано у процесі читання лекцій та проведення практичних занять із курсів „Історія держави і права зарубіжних країн”, „Історія держави і права України”.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у чотирьох наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертаційного дослідження складає 190 сторінок. У тому числі, текст дисертації – 170 сторінок, список використаних джерел, який включає 278 найменувань – 20 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовуються актуальність теми дослідження, його зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначаються його мета та завдання, його об'єкт та предмет, наукова новизна та методологія, характеризуються науково-теоретична та джерельна бази дослідження, оцінюються теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Перший розділ „Історіографія питання” присвячено оглядові літератури та першоджерел стосовно відомостей про передумови, чинники формування та сутність правового статусу християнської церкви, її організацію, значення та характеристики імператорського законодавства у цьому процесі. При огляді джерельної бази, здійснено умовний поділ усього масиву літератури на дві групи: 1) першоджерела; 2) наукові дослідження у галузі історії держави і права, насамперед, романистики та візантиністики.

Зазначається, що серед першоджерел основні відомості про правовий статус християнської церкви містяться у Кодексі Феодосія – в одинадцяти титулах книги XVI, в широко відомих класичних виданнях Т. Момзена, а

також в англійському перекладі Кодексу, здійсненому К. Фарр спільно з Т. Девідсон і М. Брун. Крім Кодексу Феодосія, було використано також інші кодифіковані законодавчі акти.

Значної уваги у контексті досліджуваної проблеми приділено працям церковних істориків: Сократа Схоластика, Євсевія Кесарійського, Сульпіція Севера, Теодорита Кирського, Амміана Марцеліна та ін., предметом наукових розвідок яких є історія християнської церкви, обґрунтування її історичної місії. У творах таких християнських істориків як А. Карташев, О. Шмеман, Й. Лортц, М. Поснов піддаються аналізу Вселенські собори IV ст., які були визначальними у становленні християнської церкви, формуванні її статусу, основні положення і роль Міланського едикту, яким визначено принципи релігійної політики імператора Костянтина, з різних сторін оцінюється роль держави у становленні християнської церкви, неоднозначно оцінюється одержавлення церкви, яке відбулося за правління Костянтина Великого тощо.

Серед нехристиянських джерел виокремлюються праці І. Бердникова, О. Бриліантова, присвячені безпосередньо питанням формування правового статусу християнської церкви, П. Соколова, який досліджував питання становлення майнових відносин в аналізований період, М. Суворова, який вважається засновником російської науки церковного права, що здійснював, дослідження проблем сутності церкви, її взаємовідносин з державою тощо. Поміж праць останніх років аналізу були піддані, зокрема, праці з історії християнства С. Головащенко, А. Ніколіна, В. Ципіна.

Зазначається, що наукових праць, які було би присвячено формуванню та сутності правового статусу християнської церкви, фактично не існує. Лише деякі питання проблематики розглядалися в контексті досліджень власне римського права серед праць О.А. Підопригори і Є.О. Харитонова.

Серед науковців, які займалися дослідженням проблем, пов'язаних з відносинами християнської церкви та римської держави у IV ст. н. е., згадуються М.М. Казаков, Н.В. Пігулевська, С.Г. Лозинський, І.С. Свенцицька, А.Д. Рудоквас.

Загалом, огляд історіографії проблеми свідчить про недостатню вивченість в історико-правовій науці перебігу формування та інституціоналізації правового статусу християнської церкви, його змісту та проблем реалізації.

Другий розділ „Передумови формування та сутність римського імператорського законодавства про церкву” присвячений аналізу чинників та передумов формування та нормативного оформлення правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е.

У **підрозділі 2.1. „Суспільно-політичні трансформації у Римській імперії IV ст. н. е.”** досліджуються саме ті суспільно-політичні трансформації, які підготували підґрунтя для визнання ролі і значення християнської церкви з боку держави.

В роботі зазначаються причини та обставини, що привели до виникнення (I ст. н. е.) та швидкого поширення християнства, яке стає універсальною, новою релігією.

У II ст. відбувається зміна ідеології раннього християнства: все менше йдеться про те, що лише бідні достойні Царства Небесного і формулюється теза про те, що треба „віддати кесарево кесарю, а Богове – Богові”. У III ст. остаточно складається загальна церковна організація для всієї імперії, але цей період є важким в історії християнської церкви, відомим як період великих гонінь на християн, пов'язаний з правлінням імператора Діоклетіана. Уряд вбачав у християнській церкві не лише носія протесту проти існуючого державного порядку, але й небезпечного конкурента.

Після Діоклетіана політику переслідувань християн продовжує правитель Галерій, який, дещо змінивши погляди, у 311 р. видає едикт, в якому була засвідчена відмова влади силовими методами обмежити поширення християнства або знищити його взагалі. Цей едикт став моральною та політичною підготовкою славнозвісного Міланського едикту 313 р., за яким християнам та всім іншим надавалася повна свобода сповідати ту віру, яку вони хочуть. Будь-які переслідування християн скасовувалися.

Таким чином, з початку IV ст. у житті Церкви настає нова епоха. Із церкви гнаної (*ecclesia pressa*) вона перетворюється на дозволену та рівноправну, а у подальшому – на привілейовану і навіть панівну.

Важливим моментом у цьому процесі є зміна цивілізацій. Результатом аналізу та характеристики зазначених трансформацій є висновок, що вони взаємопов'язані із процесами формування Візантійської цивілізації на теренах Східної Римської імперії.

В роботі визначається низка об'єктивних чинників, які зумовили зміцнення позицій християнської церкви і переростання християнства на державну релігію.

У **підрозділі 2.2. „Юридичні передумови формування правового статусу церкви”** дослідженню піддається юридичне оформлення статусу християнства, яке визначається у римському імператорському законодавстві про церкву.

У системі імператорського законодавства норми, що визначають правовий статус церкви, як зазначається, є основними. Пояснюється це, насамперед, тим, що попри появу християнства ще у I ст., його правовий статус не було визначено, воно було незаконною релігією (*religia illicita*), оскільки побудова та організація церкви, зміст її вчення перебували у гострій суперечці з нормами римського права, різноманітні аспекти християнського віровчення не було врегульовано жодними нормами права, навіть заборонного характеру.

Досліджується процес юридичного оформлення християнської релігії, початком якого, як уже зазначалося, був едикт Галерія 311 р., яким припинялося будь-яке переслідування християн. Його можна вважати першим законодавчим актом, що поклав початок легалізації християнської церкви, конституюванню її правового статусу.

Основну увагу приділено Міланському едикту 313 р., яким християнству було надане право легального існування у Римській імперії. Поява цього документа стала можливою внаслідок сукупності об'єктивних чинників, які склалися на початку IV ст. і які обумовили союз християнства та Римської імперії.

Піддається аналізу сам документ і зазначається, що він започаткував процес формування та оформлення правового статусу церкви, а його завершенням слід визнати антипоганські закони Феодосія Великого 391 р.

Таким чином, із цього часу спостерігається взаємодія світської та церковної влади, зокрема певна обмеженість імператорської влади по відношенню до останньої.

У **підрозділі 2.3. „Кодекс Феодосія як нормативне підґрунтя оформлення правового статусу церкви”** встановлюється, що імператорське законодавство складається з імператорських конституцій, що містяться у Кодексі Феодосія. Цю кодифікацію здійснено візантійським імператором Феодосієм II Великим. Вона є першою офіційною кодифікацією імператорських конституцій.

У роботі характеризуються етапи, коли відбувалася розробка кодексу, його структури, чинників, що спричинили його прийняття. Так, Кодекс Феодосія був далеко не випадковим явищем для своєї епохи. У ньому підбивалися підсумки розвитку суспільства протягом IV ст. Його 16 книг, в яких було зібрано всі імператорські укази (edikty), починаючи від Костянтина Великого, аж до появи *Corpus Iuris* Юстиніана, цілком слушно можна вважати найважливішою спробою кодифікації права.

Результати оцінки значення Кодексу Феодосія в імператорському законодавстві про церкву, дають право сказати, що він є першою пам'яткою права, в якому релігійні питання є не лише предметом правотворчості, але й виділені в окрему групу. Усі вони зібрані у книгу XVI, що має назву „Про універсальну або католицьку церкву”. У Кодексі зазначається, що християнською церквою є церква нікейська, що вона є частиною державного апарату, частиною держави, організацією, що не може існувати окремо від держави, оскільки питання її культу, внутрішньої структури та ієрархії вирішуються імператором.

Третій розділ „Загальна характеристика правового статусу християнської церкви” присвячений розгляду питань формування правового статусу християнської церкви, визначенню його змісту та характеру взаємовідносин церкви з іншими релігійними конфесіями за римським імператорським законодавством.

У **підрозділі 3.1. „Поняття правового статусу церкви за римським імператорським законодавством”** з'ясовується правова природа християнської церкви, роль римського права в оформленні, разом із канонічним правом, і самого процесу легалізації християнської церкви, і тих форм, в яких ця церква виступала ззовні як певна організація.

Досліджується процес історичного розвитку і становлення поняття „юридича особа”. Піддаються характеристиці терміни, що найчастіше

зустрічаються у римському праві для позначення юридичних осіб: „corpus”, „collegium” і „universitas” та їхня відмінність між собою.

У процесі дослідження стосовно християнської церкви поняття „правовий статус”, зазначається, що ця категорія також формувалася у римському праві. Дається загальнотеоретичне поняття „правового статусу”, його правової природи.

Поява християнської церкви як організації не могла не вплинути на формування юридичних осіб у римському праві. Як зазначає М.С. Суворов, в органічних розгалуженнях церкви виник зовсім новий вид союзів, визнаних як такими й імператорським законодавством. Церква та її розгалуження за всіх часів розглядалися не лише як спілки віруючих, як союзи осіб, але й як установи для віри, що виконують протягом століть волю свого Засновника. Охоплюючи сукупність віруючих в єдине ціле, церковна організація виводила свої повноваження на керівництво церковними справами взагалі і на управління церковним майном, зокрема, не з уповноваження товариства, а з вищої засновницької волі. Ця воля має складати, так би мовити, трансцендентний, надчуттєвий центр. Із цього впливав погляд на церковний суб'єкт, з яким державою пов'язується майнова правосуб'єктність, як на Богом встановлену і репрезентовану біскупом установу спасіння, хоча в законах першого християнського імператора церква ще уявлялась як союз, як одна з тих колегій, що були добре відомі римському праву.

Зазначається, що визнання християнської церкви державною релігією мало наслідком визнання установ юридичними особами приватного права. Церковні установи здобули право отримувати майно за договорами та за заповітом, бути кредиторами, виступати у суді тощо. Потім таку цивільну правоздатність визнають за різноманітними приватними (недержавними) благодійними установами – шпиталями, притулками тощо, оскільки вони перебували під наглядом церкви. Християнська церква, таким чином, являла собою ієрархічну сукупність церковних установ, що були визнані суб'єктами цивільного права.

У *підрозділі 3.2. „Зміст правового статусу церкви за римським імператорським законодавством”* надається поняття традиційного розуміння змісту правового статусу як юридичної категорії.

Зазначається, що зміст правового статусу церкви, з точки зору сучасної юриспруденції, включає декілька блоків, має певну структуру елементів, що його складають. По-перше, йдеться про правосуб'єктність християнської церкви, її права та обов'язки, а також можливість впливати на законотворчість (тобто здатність бути учасником процесу правотворчості). Ці елементи є первинними, сутнісними, оскільки саме завдяки їм церква отримала винятковий статус у державі. Однак, поряд із цими елементами є вторинні, до яких належать: 1) ієрархічна система; 2) територіальний устрій; 3) право внутрішньої нормотворчості.

Зазначається, що правосуб'єктність християнської церкви пов'язана з її релігійною доктриною, яка формувалася також протягом IV ст., і правилами поведінки. Релігійна доктрина відображується у правосуб'єктності християнської церкви. Сукупність норм і положень, про які йдеться, має

важливу специфічну рису: вони відображені не лише у церковних правилах і положеннях, що є обов'язковими лише для віруючих, але й у законах держави. Тим самим релігійна доктрина має обов'язковий характер для населення усієї держави, при цьому не має значення, чи є особи прихильниками, чи супротивниками такої доктрини, чи притримуються зовсім іншої доктрини. Так, аналізу піддаються Перший та Другий вселенські собори, які відбулися за вказівкою імператора Костянтина Великого і визначили предмет християнської віри, що мало велике значення для християн. Правову силу рішення собору набули шляхом видання імператорських законів. У цей період починається формування канонічного права, в процесі якого вирішального значення набувають не сам символ християнської віри та інші норми, прийняті християнами, а ті нормативні акти, в яких їх відображено.

В роботі аналізуються питання впливу християнства на римське право в період правління перших християнських імператорів, а також активного впливу християнської церкви на формування імператорського законодавства і створення нових, відмінних від існуючих, праворозуміння і правосвідомості.

У підрозділі 3.3. „Виникнення та припинення церковних організацій” надається характеристика тим вимогам, яким повинна була відповідати юридична особа та традиційним способам створення первісних юридичних осіб: розпорядчому, дозвільному, нормативно-явочному. На цих визначеннях демонструється зв'язок порядку створення юридичних осіб у сучасному праві із таким порядком у римському праві.

Констатується, що римське право часів імперії вимагало особливого дозволу влади для виникнення кожного громадського союзу.

Щодо дослідження питань виникнення релігійних інститутів, зазначається, що церковні інститути виникали в особливому порядку, на підставі акта волі приватної особи. Наполягати на виконанні таких актів шляхом подання позову і взагалі будь-якими законними способами могли адміністратори установ, біскупи, у разі необхідності митрополіт, патріархи, цивільні магістрати і, нарешті, кожен громадянин, оскільки заснування релігійного інституту і благочинної (богоугодної) установи має не приватний, а публічний характер. Таким чином, заснування церкви або благочинного закладу є актом волі приватної особи, якій надавалася публічна санкція, що містила одночасно і дозвіл на існування і права юридичної особи.

Щодо припинення релігійних установ, вони вважалися такими, що діють безстроково, є довічними. Однак, не виключається можливість припинення місцевих релігійних інститутів внаслідок випадкової загибелі майна, яким забезпечувалось існування цього інституту. Зазначається також припинення церковних інститутів внаслідок зміни їхньої мети: мета церковного інституту може змінюватися, і замість одного інституту може виникнути інший.

У підрозділі 3.4. „Взаємовідносини християнської церкви з іншими релігійними конфесіями” здійснюється аналіз правових норм, що регулюють взаємини церкви з іншими релігійними об'єднаннями.

Так, щодо єретиків і поганців законодавство має репресивно-заборонний характер, який можна порівняти з характером римського законодавства, присвяченого релігійним питанням до виникнення християнства стосовно самого християнства до 313 р. Відмінність цих характерів полягає лише у тому, що законодавство не має вибіркового характеру, як раніше, навпаки, санкціям піддається вся сукупність об'єднань та осіб, які не притримуються ортодоксального християнства.

Закони не допускали можливості взаємин між християнами та представниками інших віросповідань, тому основним принципом була заборона будь-якого роду взаємин. На цій основі церква виробила внутрішні санкції стосовно віровідступників.

Прослідковується два етапи в законодавстві, присвячені цій проблематиці: перший етап пов'язаний із виданням правових норм, які найдокладнішим чином регламентують діяльність неортодоксальних християнських об'єднань, внаслідок чого їх не було заборонено юридично, але практичної діяльності здійснювати вони не могли через обмежену правоздатність. Обмеження не мають перманентного характеру: правоздатність відновлюється відразу ж, як тільки особа припиняє своє членство у цих організаціях і повертається до ортодоксального християнства. Триває цей етап до 80 – 90-х рр.; другий етап якісно відрізняється від першого, хоча видані в цей період правові норми ґрунтуються на попередньому законодавстві і є логічним його продовженням. Відмінність між етапами полягає в характерові приписів: імператори відмовляються від норм, що регламентують діяльність неортодоксальних християнських організацій, вони їх просто забороняють, вся їхня діяльність трактується як злочин.

Четвертий розділ „Сфери реалізації правосуб'єктності християнської церкви у IV ст. н. е.” присвячено розглядові особливостей прояву реалізації правосуб'єктності християнської церкви у IV ст. н. е. у публічно- та приватно-правовій сферах суспільного життя.

У *підрозділі 4.1. „Реалізація правосуб'єктності християнської церкви у публічно-правовій сфері”* охарактеризовується один із яскравих проявів реалізації правосуб'єктності християнської церкви в публічно-правовій сфері – офіційне надання церковному суду юрисдикції у сфері цивільного судочинства, здійснене імператором Костянтином Великим. До того часу біскупи виносили свої судження лише із внутрішньоцерковних справ, які потребували оцінки морального стану християнина, зокрема, у випадку скоєння ним карного злочину – ще до того, як його буде засуджено державним судом. Відповідно, покарання, що накладалися цим судом, мали також внутрішньоцерковний характер. За часів Костянтина біскупському суду було надано безапеляційну юрисдикцію.

Щодо кримінальної юрисдикції, то з визнанням при Костянтині Великому християнської церкви, коло її компетенції у справах про злочини значно розширилося і держава у своїй сфері стала підтримувати авторитет церковного суду.

Зазначається, що злочини проти християнської віри і моралі з'явилися як новий вид злочинів із наданням християнству статусу державної релігії. Такими, що підлягають покаранню, стали вважатися самогубство, порушення приписів церкви стосовно шлюбних заборон (родинні шлюби, інцест). Імператором Костянтином за ці злочини було введено смертну кару. При цьому у низці випадків римська карна юстиція стала відроджувати ідею символічного таліону, засуджуючи за злочини, пов'язані з вірою, до особливих форм смертної кари.

У *підрозділі 4.2. „Реалізація правосуб'єктності християнської церкви у приватно-правовій сфері”* зазначається, що правоздатність юридичної особи взагалі, за римським правом обмежується, у приватно-правовій сфері майновими відносинами. Причина цього обмеження полягає в тому, що юридична особа як категорія цивільного права є вираженням саме того сутнісного елементу громадських організацій, який поєднує ці організації з цивільним правом, оскільки всі інші можливі елементи таких організацій перебувають поза сферою його дії. Щодо реалізації правосуб'єктності християнської церкви у приватно-правовій сфері, зазначається, що християнська церква як юридична особа у своїй правоздатності, як складова частина Римської імперії, містила у приватно-правовій сфері, крім майнових відносин, відносини немайнового характеру: шлюбно-сімейні, виховні тощо.

В роботі встановлено, що зміни в системі статусів і спадкових правовідносин були одночасно і наслідком правової фіксації Нікейського символу віри і неодмінною умовою його правового оформлення, оскільки без якісної трансформації системи права, головним чином, статусу й правоздатності фізичних осіб, неможливим було повне визначення правового статусу церкви.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладаються найбільш важливі історико-теоретичні положення дослідження, робиться узагальнення наукових результатів щодо визначення правового статусу християнської церкви за римським імператорським законодавством IV ст.

У ході здійснення дослідження отримані такі результати.

1. Доведено, що існувала низка об'єктивних чинників, які зумовили зміцнення позицій християнської церкви і переростання християнства у державну релігію в аналізований період. По-перше, система доміну, створення якої веде свій початок від часів правління Діоклетіана (284 – 305 рр.), потребувала нового ідеологічного підґрунтя, яке суттєво відрізнялося б від поганства, яке, будучи тісно пов'язаним з полісними цінностями, себе вичерпало. По-друге, попри репресивну політику влади стосовно християнства популярність цієї релігії не зменшилась, а навпаки, продовжувала зростати, а отже, зростала і небезпека опозиції всередині держави. По-третє, соціальний склад християн і соціальна доктрина

християнства протягом трьох перших віків зазнали суттєвих змін, що змінило ставлення до них з боку державної влади. Влада вбачала у християнстві прихильника, цінного союзника. По-четверте, християнство мало міцну і ефективну організацію, яка могла стати для домінуючої додатковою ланкою управління разом з бюрократією, діяльність якої не поширювалася на духовну та ідеологічну сфери суспільного життя. І, нарешті, по-п'яте, сама церква гостро потребувала легалізації, оскільки в умовах гонінь зміцнення та розширення матеріальної бази здійснювати було все складніше.

2. Формування імператорського законодавства про церкву можна поділити на декілька етапів, які є взаємопов'язаними. Перший із них стосується надання християнській церкві такого самого законного статусу і характеру, яке мало поганство, визначення її сутності, побудови і сфери діяльності, другий – вироблення єдиної точки зору з найбільш важливих і фундаментальних проблем християнства (у першу чергу – питання символу віри), надання їм форми і сили закону. Третій етап пов'язаний з делегуванням владою низки владних повноважень церкві, насамперед, права церковної юрисдикції, четвертий – з інституціонуванням поганства та інших християнських (не нікейських) об'єднань, визначенням характеру і сутності їх взаємовідносин з нікейською церквою. І останній, п'ятий етап, пов'язаний із формуванням поняття „релігійний злочин”, засобами попередження релігійних правопорушень.

3. Результати оцінки значення Кодексу Феодосія в імператорському законодавстві про церкву, дають право сказати, що він є першою пам'яткою права, в якому релігійні питання є не лише предметом правотворчості, але й виділені в окрему групу. Усі вони зібрані у книгу XVI, що має назву „Про універсальну або католицьку церкву”. У Кодексі зазначається, що християнською церквою є церква нікейська, що вона є частиною державного апарату, частиною держави, організацією, що не може існувати окремо від держави, оскільки питання її культу, внутрішньої структури та ієрархії вирішуються імператором.

4. Разом із конституюванням християнської церкви у IV ст. н. е. відбувалася також зміна цивілізацій. Здійснюючи аналіз та надаючи характеристику зазначеним трансформаціям, зроблено висновок, що вони взаємопов'язані з процесами формування Візантійської цивілізації на теренах Східної Римської імперії.

5. Християнська церква являла собою ієрархічну сукупність церковних установ, що були визнані суб'єктами цивільного права. *Ecclesiae* прирівнюється до *universitatis*, саме в сенсі місцевого союзу, але не в сенсі місцевого союзу віруючих, а в сенсі клерикальної організації або сукупності духовних осіб, що перебувають при церкві. Церква як така не була єдиним юридичним суб'єктом, як не було і поняття єдиного церковного майна. Церква поєднувала в собі окремі церковні інститути, які були відносно самостійними і мали відокремлене майно. Якби для всього церковного майна у римсько-християнській державі можна було б віднайти єдиний об'єднуючий

центр, ним, безперечно, була б імператорська влада, яка включила би церкву з усіма її розгалуженнями до римського публічного права.

6. Церковні інститути виникали в особливому порядку, на підставі акта волі приватної особи. Наполягати на виконанні таких актів шляхом подання позову і взагалі будь-якими законними способами могли адміністратори установ, біскупи, у разі необхідності митрополіт, патріархи, цивільні магістрати і, нарешті, кожен громадянин, оскільки заснування релігійного інституту і благочинної (богоугодної) установи має не приватний, а публічний характер. Таким чином, заснування церкви або благочинного закладу є актом волі приватної особи, якій надавалася публічна санкція, що містила одночасно і дозвіл на існування, і права юридичної особи.

7. Реалізація правосуб'єктності християнської церкви у публічно-правовій сфері полягала в офіційному наданні церковному суду юрисдикції у сфері цивільного судочинства та частково карного судочинства, здійсненого імператором Костянтином Великим.

8. Щодо реалізації правосуб'єктності християнської церкви у приватно-правовій сфері, зроблено висновок, що, на відміну від інших юридичних осіб у IV ст. н. е., вона не обмежується майновими відносинами, а пов'язана також з немайновими відносинами (шлюбно-сімейними, виховними тощо).

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Попсуєнко Л.О. Правова регламентація взаємовідносин християнської церкви з іншими релігійними об'єднаннями в IV ст. н. е. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 2004. – № 3. – С. 55-61.
2. Попсуєнко Л.О. Класифікація релігійних злочинів у системі римського імператорського законодавства IV ст. н. е. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 2004. – № 4. – С. 143-146.
3. Попсуєнко Л.О. Нормативно-правове регулювання устрою та функціонування християнської церкви в системі римського імператорського законодавства IV ст. // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 22. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – С. 161-170.
4. Попсуєнко Л.О. Значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 25. – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – С. 289-292.

АНОТАЦІЯ

Попсуєнко Л.О. Правовий статус християнської церкви за римським імператорським законодавством IV сторіччя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006.

Дисертація є першим в українській науковій літературі монографічним дослідженням правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е., яке поєднує в собі характеристики різноманітних чинників його формування, правової природи і змісту, а також порядок інституціоналізації, припинення та особливостей реалізації правосуб'єктності християнської церкви у різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: християнська церква, римське імператорське законодавство, Кодекс Феодосія, правовий статус церкви, церковна організація, правосуб'єктність церкви.

АННОТАЦИЯ

Попсуенко Л. О. Правовой статус христианской церкви в римском императорском законодательстве IV века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2006.

Диссертация является первым в украинской научной литературе монографическим исследованием правового статуса христианской церкви в IV веке н. э., в котором даются характеристики различных факторов его формирования, правовой природы и содержания, а также порядка институционализации и прекращения, особенностей реализации правосубъектности христианской церкви в различных сферах общественной жизни.

В работе отмечается, что факторы признания церкви государством имели политический, идеологический и психологический характер. Вначале IV века н. э. христианская церковь превратилась в довольно крепкую организацию, которая охватила почти всю Римскую империю. Она владела огромными богатствами, имела большое количество высших чиновников, военных, крупных землевладельцев, мощный аппарат управления. В таких условиях государству было выгодно поддержать христианскую церковь, которая стала бы надежной ее опорой. Особенно важным это было для доминанта с его усилиями создать сильную власть.

В диссертации анализируются содержание, характер императорского законодательства о церкви, помещенного в одиннадцати титулах книги XVI („Об универсальной или католической церкви”) Кодекса Феодосия, определяющего правовой статус христианской церкви, ее устройство и принципы функционирования.

На основе анализа императорского законодательства о церкви IV века отмечено, что особое место в нем занимает Миланский эдикт императоров Константина Великого и Лициния (313 г.), где впервые определяются основы

правового статуса церкви как религиозной организации. Он закрепил *status quo*, сложившийся между христианством и государством, христианством и язычеством, христианством и другими конфессиональными объединениями. Таким образом, в Миланском эдикте закрепляется территориальная и внутренняя структура христианской церкви, сложившаяся к тому времени; юридическое закрепление получают взаимоотношения христианства с частными лицами, нехристианскими религиозными и нерелигиозными организациями. К тому же, легализуя христианство, власть фактически признала и санкционировала своеобразную конкурентную борьбу с язычеством. Отмечается, что изменилось не только отношение к христианству, о чем говорится в большинстве работ по этой проблематике, но и понимание религии, ее роли и места в государстве.

Вместе с тем, обращается внимание на то обстоятельство, что в связи с конституированием христианской церкви в IV веке н. э. происходило прежде всего изменение цивилизаций. В ходе анализа и характеристики данных трансформаций делается вывод о том, что они взаимосвязаны с процессами формирования Византийской цивилизации на территории Восточной Римской империи.

Сделан вывод, о том, что церковь, как таковая, не была единым юридическим субъектом, как и не было понятия единого церковного имущества. Церковь объединяла в себе отдельные церковные институты, которые были относительно самостоятельными и имели отдельное имущество. Единой объединяющей силой в IV веке н. э. была императорская власть, которая включила церковь со всеми ее разветвлениями в римское публичное право.

В ходе исследования установлено, что основание церкви или благотворительного заведения было актом воли частного лица, которому предоставлялась публичная санкция, содержащая одновременно и разрешение на существование и права юридического лица. Так, основание религиозного института и благотворительного (богоугодного) установления носило не частный, а публичный характер.

Кроме того, в работе определяются и анализируются сферы реализации правосубъектности христианской церкви в IV веке – как публично-правовая, так и частно-правовая.

Ключевые слова: христианская церковь, римское императорское законодательство, Кодекс Феодосия, правовой статус церкви, церковная организация, правосубъектность церкви.

SUMMARY

Popsuenko L. O. The legal status of the Christian Church in the Roman imperial legislation of the IV century. – Manuscript.

Thesis for the degree of the Candidate of law. Speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal theories. – Odessa National Academy of law, Odessa, 2006.

The dissertation is the first Ukrainian monographic work devoted to the investigation of the legal status of the Christian Church in the IV c. A. D. This thesis contains the characteristics of different factors which stipulate its formation, legal nature and contents. In the dissertation there are also presented the factors of its institutionalization and termination. The peculiarities of legal personality of the Christian Church in different spheres of social life are also analyzed in detail.

Key words: Christian Church, Roman imperial legislation, Code of Theodosia, legal status of church, church organization, legal personality of church.